

ULUSLARARASI KARA MÜRSEL ALP ve KOCAELİ TARİHİ SEMPOZYUMU - II

INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON
KARA MÜRSEL ALP & HISTORY OF KOCAELİ - II

Cilt
-II-

© 2016 Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kùltür ve Sosyal İşler Dairesi
Başkanlığı Yayınları No: 35

© Copyright 2016 Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of
Culture and Social Affairs No: 35

Bu kitabın her türlü basım, yayın ve telif hakları Kocaeli Büyükşehir
Belediyesi, Kùltür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı'na aittir. Başkanlığın
yazılı izni olmadan elektronik, mekanik ya da diğer yollarla basılamaz,
çoğaltılamaz ve dağıtılamaz. Para ile satılamaz.

All rights reserved. No part of this book may be printed, reproduced
or distributed by any electronic, optical, mechanical or other means
without the written permission of the Kocaeli Metropolitan Municipality,
Department of Culture and Social Affairs. Not sold with money.

Tasarım

Mert Uğurdil
İsmet Akın

Baskı-Cilt

Pelikan Basım

Takım No: 978-605-5116-27-9

ISBN: 978-605-5116-29-3

OSMANLI DEVLETİ'NİN KOCAELİ'NDEKİ SANAYİ MİRASI: HEREKE VE İZMİT (ÇUHANE) FABRİKA-İ HÜMAYUNLARI

Elif Özlem AYDIN*

1. Giriş

18. yüzyılın ikinci yarısında “Sanayi Devrimi” adı verilen teknik ilerleme ve kapitalist gelişme ilk olarak İngiltere’de ortaya çıkmış ve 19. yüzyılın başlarından itibaren kıta Avrupa’sına sıçramıştır. Osmanlı Devleti’ndeki geleneksel zanaatlar ise Avrupa’da gittikçe gelişen sanayi karşısında dünya koşullarına göre yeniden yapılanmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti’nin sanayileşmesinde devlet girişimleri ön plana çıkmış ve Batılı endüstriyel yöntemlerini uygulayacak yeni ve büyük ölçekli tesisler bizzat devletin girişimiyle oluşturulmuştur. Böylece devletin ekonomik hayata üretici olarak müdahalesinin örneklerinden olan Fabrika-i Hümayunlar 19. yüzyılın ortalarına doğru ülkenin çeşitli yerlerinde hizmete girmiştir¹. Bunlardan ikisi Kocaeli İli sınırlarında yer almaktadır. Hereke ve Çuhane Fabrika-i Hümayunları 1843 yılında saray ve ordunun tekstil alanındaki talebini karşılamak amacıyla kurulmuştur.

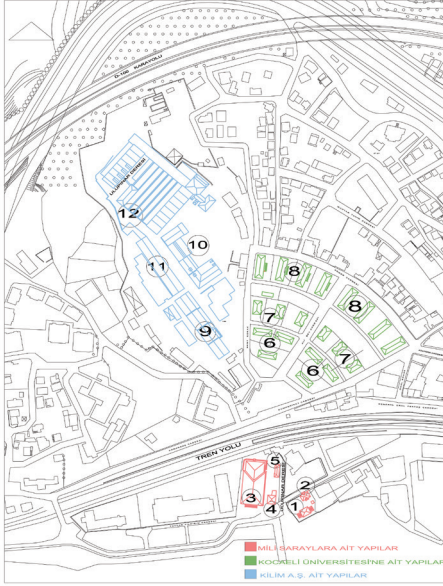
19. ve 20. yüzyılda çeşitli müdahaleler gören Hereke Fabrika-i Hümayunu, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinden günümüze ulaşan özgün bir endüstri mirasıdır². İzmit’te Kullar köyü Çuhane mevkiinde kurulan İzmit Çuhane Fabrika-i Hümayunu ise 1920 yılına dek geliştirilmiş ve genişletilmiş bir tesistir. 1920 yılında Kurtuluş Savaşı sırasında İngiliz donanması tarafından bombalanarak ciddi hasar görmüştür^{3,4}. Bu çalışma kapsamında, bu tesislerden günümüze ulaşabilen yapıların genel mimari özellikleri üzerinde durulmuştur. Osmanlı döneminden günümüze ulaşan bu sanayi yapılarının kültürel miras olarak ele alınarak gelecek kuşaklara aktarılabilmesi için öneriler sunulmuştur.

2. Hereke Fabrika-i Hümayunu

2.1. Konum ve Tarihçe

Osmanlı dokuma sanayinin ilk büyük fabrikalarından biri olan Hereke Fabrika-i Hümayunu Türkiye’de İzmit Körfezi’nin kuzey kıyısında Hereke Beldesi’nde kurulmuştur. Fabrika, İstanbul-İzmit karayolunun güneyi ile Marmara Denizi arasında kalan, Ulupınar Deresi’nin izlediği hattın her iki yanındaki yaklaşık 196.000 m² alana yerleşmiştir. Bu alanda doğu-batı doğrultusunda uzanan demiryolu tesisi ikiye ayırmaktadır² (Şekil 1).

* Doç. Dr., Gebze Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü 41400 Gebze/Kocaeli, e-mail: ozlemoral@gyte.edu.tr

Şekil 1. Hereke Fabrika-i Hümayunu'nun vaziyet planı²

1843 yılında Ohannes ve Bogos Dadyan kardeşler tarafından Hereke'de kurulan fabrika aynı yıl 50 pamuklu ve 25 ipekli tezgâhla faaliyete geçmiştir⁵. 1902 yılında Hazine-i Hassa Nazırı Sakız Ohannes Efendi tarafından Çuha, Şayak ve İplik Dairesi açılmıştır². Bu tarihten itibaren tesiste ipekli dışında da üretime geçildiği bilinmektedir. 1918 yılında Hereke Fabrika-i Hümayunu giderek bir yünlü dokuma fabrikasına dönüşmüştür⁶.

Kurulduğu 1843 yılından beri Osmanlı dokuma sanayinin en önemli kurumu olarak faaliyet gösteren ve ürünleriyle imparatorluk yaşantısını renklendiren Hereke Fabrika-i Hümayunu, kuruluşundan kısa bir süre sonra Avrupa'da prestijli bir markaya dönüşmüştür⁷.

2.2. Mülkiyet Durumu

Hereke Fabrikası'na ait yapıların bir kısmı Başbakanlık Özelleştirme Kurulu'nun 14.06.1995 tarih ve 95/45 sayılı kararıyla özelleştirilmişlerdir⁸. Haydarpaşa - Ankara demiryolunun güneyi ile Marmara Denizi arasındaki alanda yer alan 5 adet yapı (1, 2, 3, 4 ve 5 no'lu üniteler) Milli Saraylar Daire Başkanlığı'na, demiryolu hattının kuzeyinde bulunan yünlü dokuma atelyeleri ve bunlara ait depo, makine ve kazan dairesi (9, 10, 11 ve 12 no'lu üniteler) ise özel sektöre devredilmiştir. Hereke Fabrikası memur lojmanları ise (6, 7 ve 8 no'lu üniteler) 1999 depreminden sonra Kocaeli Üniversitesi'nin kullanımına verilmiştir² (Şekil 1).

2.3. Tesisten Günümüze Ulaşabilen Fabrika Üniteleri

Avrupa'da 19. yüzyılda tekstil fabrikaları genellikle tek bir fabrika yapısı içinde toplanırken⁹, Osmanlı Devleti'ndeki tekstil fabrikaları ise genellikle pavyonlardan oluşan yaygın yerleşimler şeklinde gelişmiştir¹⁰. Hereke Fabrika-i Hümayunu da üretim, servis ve sosyal amaçlı kullanılan 31 üniteden oluşmaktadır. Farklı dönemlerde inşa edilen bu ünitelerden dördü üretim, dördü servis ünitesidir. Diğerleri ise sosyal amaçlı kullanılmıştır. Yemekhane ve idare binası olarak kullanılan iki servis ünitesinde çalışma izni alınamadığından, bu çalışmada toplam 29 ünite alt başlıklarda tanıtılmıştır.

2.3.1. Üretim Üniteleri

Tesisi doğu-batı doğrultusunda ayıran demiryolu hattının güneyinde yer alan 3 no'lu ünite, demiryolu hattının kuzeyinde yer alan 9, 11 ve 12 no'lu üniteler tesisin üretim üniteleridir (Şekil 1). 3 no'lu ünitenin ipekli üretiminde, 9, 11 ve 12 no'lu ünitelerin ise çuha, sayak ve iplik üretiminde kullanıldığı düşünülmektedir².

Özgün işlevi filatur dairesi olan 3 no'lu ünite, geçirdiği yangın ve onarımlar sonucunda ipek üretimiyle ilgili mekânsal özelliklerini kısmen kaybetmiştir. Günümüzde Milli Saraylar Daire Başkanlığı'na bağlı halı ve ipekli dokuma atölyesi olarak kullanılmaktadır. Dikdörtgen planlı 2 katlı ana yapı (Şekil 2) ile bu yapıya kuzey yönünden bitişik yine dikdörtgen planlı, 3 katlı betonarme ekten oluşmaktadır. 19. yüzyıl yapısı olan ana yapıya eklenen betonarme bölüm ise 1970'li yıllarda inşa edilmiştir. Ana yapı 10.42 m. yüksekliğinde kâgir olarak inşa edilmiştir. Yapının kat döşemeleri zemin katta çelik dikmeler, 1.katta ise ahşap dikmeler ve beden duvarlarına mesnetlenen ahşap kirişlerden oluşmaktadır. Yapının zemin katında

yer alan yaklaşık 6.00 x 27.40 m. boyutlarındaki ipekli dokuma atölyesinde orijinal jakar tezgahları bulunmaktadır² (Şekil 3)

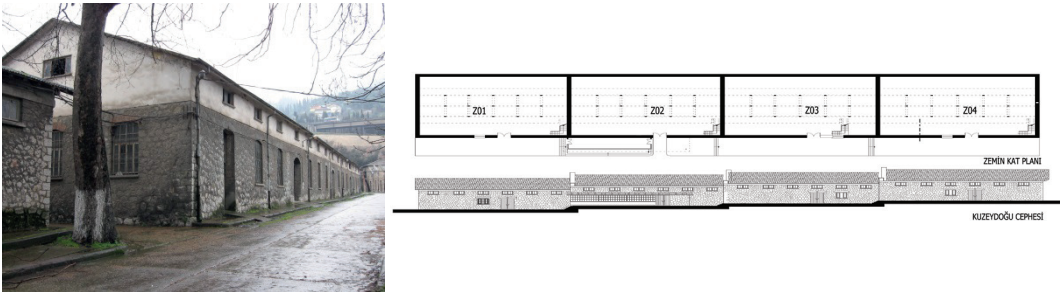

Şekil 2. 3 no'lu ünite², 2009. Şekil 3. 3 no'lu üniteye yer alan jakar tezgahları², 2005.

Günümüzde kumaş deposu olarak kullanılan 9 no'lu ünitenin ise 1918 yılındaki inşaat faaliyetleri⁶ sırasında inşa edildiği düşünülmektedir. 16.00 x 92.00 m. boyutlarındaki yapı kâgir olarak inşa edilmiştir. Dört farklı kota oturan, dört ayrı bölümden oluşmaktadır (Şekil 4). Dört farklı bölümün her birinde sonradan eklenildiği düşünülen birer asma kat bulunmaktadır. Asma katların döşemesi zemin katlardaki çelik taşıyıcılarla taşınmaktadır. Yapının beden duvarları 65 cm. kalınlığında taş duvardır. Cepheleri ise mozaik örgü taş kaplamadır. Her bölüm beşik çatılıdır. Bu betonarme çatılar asma katlardan yükselen, sonradan eklenmiş betonarme kolonlar üzerine oturmaktadır⁶.

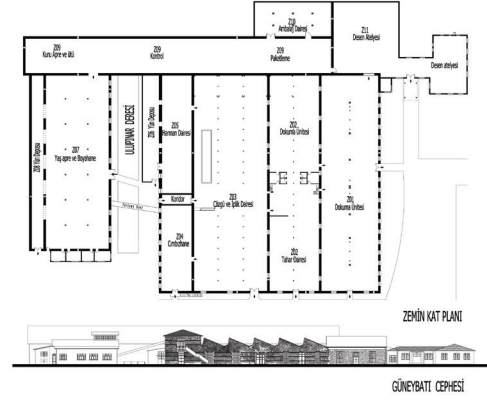
11 no'lu ünitenin de 1918 yılında fabrikanın yünlü dokuma kapasitesini arttırmak için başlatılan yapım faaliyetleri sırasında inşa edildiği düşünülmektedir.

Yapı 16.00 x 80.60 m. boyutlarındadır. Saçak kotuna kadar 5.80 m. yüksekliğindeki kâgir yapıya sonradan betonarme kat ilave edilmiştir. Yapının beden duvarları 1.kat döşeme kotuna kadar 65 cm. kalınlığında taş duvardır. İlave olan 1.kat beden duvarları ise 20 cm. kalınlığında tuğla duvardır. Yapının betonarme beşik çatısı yapıya sonradan yerleştirilen betonarme elemanlarla taşınmaktadır. Cephe zemin kat beden duvarlarının bitimine kadar mozaik örgü taş kaplamadır. Bu kottan çatıya kadar ise sıvalıdır² (Şekil 5).

Şekil 4. 9 no'lu ünitenin planı ve kuzeydoğu cephesi² Şekil 5. 11 no'lu ünitenin kuzeydoğu cephesi², 2009.

Özgün durumunda çuha, fes dairesi ve boyahane olarak kullanılan 12 no'lu unite 11 farklı yapıdan oluşan bir yapı topluluğudur (Şekil 6). 1931 yılında büyük bir yangın geçiren yapının 1933 yılında Sümerbank'a devredildikten sonra eklenen yapılarla bugünkü halini aldığı eski çalışanlarından öğrenilmiştir. Yaklaşık 89.45 x 128.70 m. boyutlarında bir alana oturan yapı topluluğunun arasından Ulupınar Deresi akmaktadır (Şekil 7). Üretimde bu akarsudan yararlanılmaktadır. Üniteyi oluşturan yapıların büyük bölümü kâgir olarak inşa edilmiştir. Onarım geçiren bu yapılara sonradan betonarme elemanlar eklenmiştir².

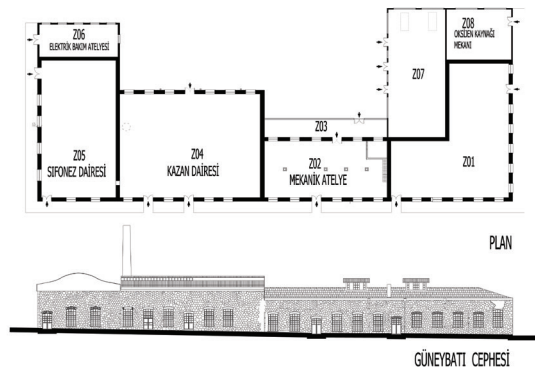

Şekil 6. 12 no'lu ünite², 2009. Şekil 7. 12 no'lu ünitenin planı ve güneybatı cephesi

Servis Üniteleri

Demiryolu hattının güneyinde yer alan 5 no'lu ünitenin yapım tarihi ile ilgili herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır. IRCICA (İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi) fotoğraf arşivinde bulunan 90607/19 fon kodlu fotoğrafından yapının fabrikanın kimyahanesi olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Milli Saraylar Daire Başkanlığı'na devredilen yapı günümüzde kullanılmamaktadır. Yaklaşık 5.00 x 15.00 m. boyutlarındaki tek katlıdır. (Şekil 8). Giriş mekânı ve bu mekanın her iki yanında yer alan odalardan oluşan yapı ahşap karkas olarak inşa edilmiştir. Yapı ahşap kırma çatı ile sonlanmaktadır².

Mekanik - Elektrik Atölyesi ve Kazan Dairesi olarak kullanılan 10 no'lu ünitenin yapım tarihinin, kuzeybatı cephesinde yer alan pencere kemerindeki tarih kaydından, 1916 (1332) olduğu anlaşılmaktadır. İnşa edildiği yıllarda şifonez dairesi, kazan dairesi, mekanik atölye gibi farklı işlevleri bir arada bulunduran yapıya, Sümerbank'a devredildiği 1933 yılından sonra kaynak atölyesi ve sachane bölümleri eklenmiştir. 1995 yılında özelleştirilerek özel sektöre devredilen yapı, 1999 Gölcük depreminde büyük hasar görmüştür. Kısmen yıkılan yapıda sadece kazan dairesi, elektrik ve mekanik atölye kullanılmaktadır. Ünite farklı mekânsal özellikler taşıyan, farklı işlevli birimleri bünyesinde toplamış bir yapı topluluğudur. Bu yapı topluluğu yaklaşık 34.00 x 80.00 m. boyutlarındaki bir alana oturmaktadır² (Şekil 9).

Şekil 8. 5 no'lu ünite², 2009. Şekil 9. 10 no'lu ünitenin planı ve güneybatı cephesi

Sosyal Amaçlı Kullanılan Üniteler

Hereke dokumalarının 19. yüzyılın sonlarına doğru uluslararası bir ün kazanmasından sonra, Hereke'ye gelen yabancı misafirlerin ağırlanması amacıyla bir yapıya gerek duyulmuştur. Bu amaçla 1898 yılında Hereke'de kurulduğu bilinen 1 no'lu ünitenin,

yani köşkün Yıldız Sarayı'nda parçalar halinde hazırlandığı ve deniz yoluyla Hereke'ye getirilerek mevcut yerinde monte edildiği düşünülmektedir. Hereke'de kurulan köşkte Alman II. Wilhelm'in ağırlandığı IRCICA fotoğraf albümünde 90483/5 fon koduyla kayıtlı fotoğraftan anlaşılmaktadır. Mimar Sarkis Balyan tasarımı olan köşk¹¹ (**Şekil 10**) dikdörtgen planlı bir ana yapı ile bu yapının kuzeydoğu ve güneybatı yönlerine kare planlı iki mekândan oluşmaktadır. Tek katlı köşkün dikdörtgen planlı ana mekânı, yan kanatlarındaki diğer mekânlarından daha yüksektir (**Şekil 10**). Kıрма çatılı ana mekânın her iki yanındaki tali mekânların çatıları kubbelidir. Yapının çatı örtüsü ise kurşun kaplamadır. Hereke köşkünün iç mekânlarının tefrişinde Hereke dokuması halılar, ipekli döşemelik ve perdelikler kullanılmıştır².

Yapım tarihi ve özgün işlevi ile ilgili herhangi bir belgeye ulaşamayan 2 no'lu ünitenin 1890 yılında fabrika yakınlarında başlayan inşaat faaliyetleri¹² sırasında inşa edildiği düşünülmektedir. Sümerbank'a devredildikten sonra misafirhane olarak kullanılan yapının 1990'lı yıllarda kapsamlı bir onarım geçirdiği bilinmektedir¹³. Yaklaşık 9.00 x 11.00 m. boyutlarındaki misafirhane dikdörtgen planlı ve iki katlıdır. Ahşap karkas sistemdeki yapı 6.55 m. yüksekliğindedir ve kırma çatı ile sonlanmaktadır² (**Şekil 11**).

4 no'lu ünitenin inşa tarihi ve özgün işlevi ile ilgili herhangi yazılı bir belgeye ulaşamamıştır. Bu yapının 1890'lı yıllarda fabrika civarında süren inşaat faaliyetleri sırasında inşa edildiği düşünülmektedir¹². Yapıya ilişkin en eski belge, 1910 yılında Sultan Reşat'ın fabrikayı ziyareti sırasında çekilmiş olan fotoğraftır (**Şekil 12**). 19. yüzyıl sonlarında inşa edildiği düşünülen yapı, iki katlı ve dikdörtgen planlıdır. 10.00 x 11.00 m. boyutlarındaki yapı, 7.30 m. yüksekliğindedir. Zemin katı kâgir, 1.katı ahşap karkas olan yapı ahşap kırma çatı ile sonlanmaktadır².

Şekil 10. 1 no'lu ünitenin güneybatı cephesi²,2009. **Şekil 11.** 2 no'lu ünitenin kuzeybatı cephesi², 2009.

Şekil 12. 4 no'lu ünite, 1910 ¹².**Şekil 13.** Memur lojmanları ², 2009.

1938-1941 yılı Sümerbank yıllıklarının Sümerbank yatırımları ile ilgili bölümünde Hereke Fabrikası'nda 96 ailelik apartman inşaatlarının devam ettiği belirtilmektedir (**Şekil 13**). Bu lojmanlar tek katlı, iki katlı ve üç katlı olmak üzere üç tiptedir. Altı adet tek katlı, altı

adet iki katlı, sekiz adet üç katlı olmak üzere 20 bloktan oluşmaktadır. Bu yapılar günümüzde Kocaeli Üniversitesi tarafından kullanılmaktadır. 7.60 x 18.95 m. boyutlarındaki tek katlı lojmanlar, yaklaşık 3.65 m. yüksekliğindedir. Kâgir olarak inşa edilen bu yapılar ahşap kırma çatı ile sonlanmaktadır. Beden duvarlarının kalınlığı yaklaşık 65 cm.'dir. Bodrum ve zemin kattan oluşan iki katlı lojmanlar, yaklaşık 8.55 x 16.45 m boyutlarındadır. Kâgir olarak inşa edilen yapının zemin kotundan saçak kotuna olan yüksekliği 3.70 m.'dir. Ahşap kırma çatı ile sonlanan yapının beden duvarları diğer tipte olduğu gibi 65 cm.'dir. Üç katlı lojmanlar 8.75 x 28.40 m. boyutlarında dikdörtgen planlıdır. Kâgir olan bu yapıların yüksekliği yaklaşık 8.20 m.'dir. Özgün plan şeması değişen yapının orta bölümünde katlar arası sirkülasyonu sağlayan bir merdiven ile bu merdivenin kuzeydoğu ve güneybatı yönlerinde derslikler yer almaktadır².

3. İzmit (Çuhane) Fabrika-i Hümayunu

3.1. Konum ve Tarihçe

Kocaeli Çuha Fabrikası alanı Kocaeli İli, Kartepe İlçesi sınırları içerisinde, Kullar Beldesi Kirazdere (Kilez) dolaylarında yer almaktadır (**Şekil 14**). Kocaeli merkezine yaklaşık olarak 20 km. mesafede bulunan ilçe, coğrafi konumu itibariyle Kocaeli'nin doğu kısmında Kocaeli İlçesi ile Sapanca Gölü arasında bulunmaktadır. Çuhane alanının bulunduğu bölgede ağırlıklı olarak kırsal konut ve tarım alanları yer almaktadır^{3,4}.

Şekil 14. Çuhane alanında yer alan yapılar, 2013 (Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi).

1843 yılında Sultan Abdülmecit (1839-1861) adına inşa ettirilen Çuha Fabrikası, 1844 yılında faaliyete geçmiştir^{14,15}. Tesisin açılışını, Sultan Abdülmecid bizzat kendisi yapmıştır. Fabrikanın mimarı hakkında kaynaklarda farklı iki isimle karşılaşılmaktadır. Bunlar Saray kalfası Garabet Amira Balyan¹⁶ ile Altunizade İsmail Zühtü Paşa'dır^{17,18}. Yapılan araştırmalarda iki şahsın da aynı dönemde saraya hizmet ettiği görülmektedir^{16,18}.

1894 İstanbul depreminde fabrikanın bazı kısımları yıkılmış, ardından tamir edilmiştir¹⁴. 1906'ya kadar üretimde bulunan fabrikanın bir dönem yabancı sermayeye satılması söz konusu olsa da bunun halk üzerinde kötü etki yapacağı düşünülerek vazgeçilmiştir. 1908'de tekrar üretime geçen fabrika yeni makinelerle donatılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda (1913-1915) bir turbo elektrik santral ithal edilerek Almanlar tarafından modernize edilmiştir¹⁹.

Fabrika, Kurtuluş Savaşı esnasında Anadolu'daki ordunun elbiselik kumaş, çadır, fanila vb. ihtiyaçlarını karşılamaya devam etmiştir. İzmit Çuhane Fabrikası, İngiliz donamasının fabrikayı bombalaması neticesinde kapanmıştır. 01.07.1920 tarihinde yapılan tahkikat neticesinde fabrikanın durumu ve sağlam kalan makinelerin envanteri çıkartılmıştır¹⁵. 1923

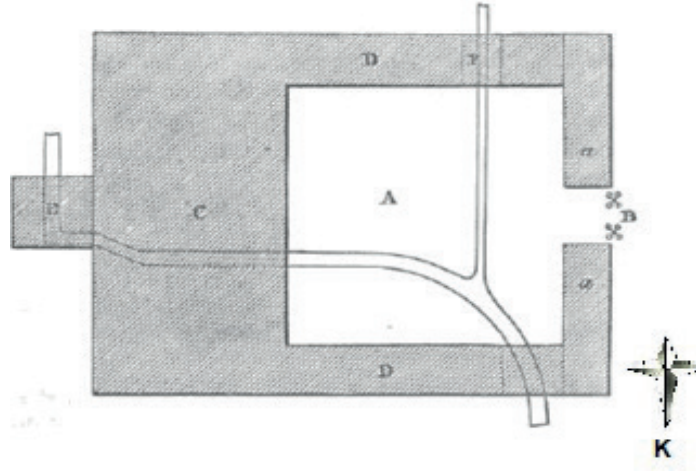
tarihli İzmir İktisat Kongresi'nde fabrikanın Bahriye'ye tahsis edilerek 'Torpedo Fabrikası' olarak düzenlenmesine karar verilmiştir¹⁵.

3.2. Mülkiyet Durumu

Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na bağlı Mühimmat Bakım ve Ana Depo Komutanlığı ait askerî bölge içerisinde yer alan Çuhane fabrika yapıları günümüzde kullanılmamaktadır. 1995 yılında yüzey bulgularından tarihi Astakoz kentinin izlerine rastlanılan bölge, İstanbul II nolu K.T.V.K.K. tarafından 1.ve 2. Derece Arkeolojik Sit alanı ilan edilmiş, tesisten günümüze ulaşabilen tarihi yapılar ise kültür varlığı olarak 25.06.1998 tarih ve 4861 sayılı kararı ile tescil edilmiştir^{3,4}.

3.3. Tesisten Günümüze Ulaşabilen Fabrika Üniteleri

Fabrikanın özgün mimari kurgusu ile ilgili önemli kaynaklardan biri tesisin yapımı sırasında makine teçhizatını sağlayan sanayi mühendisi Sir William Fairbairn'ın "Treatise on Mills and Millwork" başlıklı kitabıdır²⁰. Kitapta yer alan şematik bir vaziyet planında (**Şekil 15**) fabrikanın, ana avluyu (A) çevreleyen dört ana blok ve bir ekten oluştuğu belirtilmektedir. W. Fairbairn'ın 1863 tarihli kitabında girişin (B) yer aldığı blokta "fabrikayı sık sık ziyarete gelen" Sultan Abdülmecid'e ait çalışma odalarının (a) bulunduğu, yanlarındaki iki bloğa (D) depo ve benzeri birimlerin yerleştirildiği, girişin karşısındaki en büyük blokta da (C) ana üretim bölümünün bulunduğu, bu bölüme ek şeklinde inşa edilmiş (E) yapıda da su gücüyle çalışan fabrikanın su-çarkının yer aldığı anlatılmaktadır²⁰. Adı geçen yayında dikdörtgen şemalı bir planı olan ana üretim holünün, tüm üretim etkinliğini tek katta toplayan bir yapı şeklinde tasarlandığı ve yaklaşık 6 m. yüksekliğinde daire kesitli dökme demir kolonlar tarafından desteklenen demirden üretilmiş kemerli ve ışık almaya elverişli bir çatı sistemiyle örtüldüğü bilgisi verilmektedir²⁰.

Şekil 15. Çuha Fabrikası genel vaziyet planı, a) Avlu, b) Giriş, C) Ana üretim bölümü, d) Depo ve benzeri birimler, e) Su çarkı, a) Sultana ait çalışma odaları²⁰.

Yapıya ait tarihi fotoğraflardan 1920 yılındaki bombalama sırasında yapının büyük bir bölümünün (**Şekil 16**) yıkıldığı anlaşılmaktadır¹⁷. Özgün fabrika yapıları ile ilgili olarak 1863 tarihinde yayınlanan Fairbairn'a ait vaziyet planı (**Şekil 15**) ve aynı yayında geçen tanımlar doğrultusunda yapı oturum alanında yüzey araştırması yürütülmüştür. **Şekil 17**'de kırmızı çizgilerle belirtilen yapılar fabrikadan günümüze ulaşabilen yapılardır. Fairbairn'ın çizimlerinde ana kitlenin (C) olarak belirtilen ancak özgün fonksiyonu netleştirilemeyen yapı olduğu, iki yanında yer alan depoların (D) güneydekinin bacalı ambar olarak nitelendirilen yapı olduğu, kuzeydekinin ise dokuma atölyesi olduğu yapılan incelemelerden anlaşılmıştır.

Yapılan yüzey kazı çalışmalarında söz konusu dokuma atölyesinin doğuya uzanan temel izlerine rastlanılmıştır. Ancak alandaki bitki örtüsünden dolayı, bu izler dışında, yapının oturduğu düşünülen alanla ilgili temel izleri gözlenememiştir. Gözlenen izler yeşil renk ile **Şekil 17**'de belirtilmiştir. Alanın 2013 tarihli hava görüntüsünde gözlenen izlere dayanarak mor renk ile sınırlandırılan alanın ise özgün yapının oturma alanı olduğu düşünülmektedir (**Şekil 17**). Özgün yapının oturma alanını aydınlatabilmek için ilgili Müze Müdürlüğü denetiminde yüzey kazısı yapılması önerilmektedir.

Şekil 16. Çuhane alanının İngiliz ordusu tarafından bombalanırken, İngiliz uçakları tarafından çekilen fotoğraf, 1920¹⁷.

Şekil 17. W. Fairbairn'ın 1863 tarihli Fabrika vaziyet plan çizimi ile mevcut yapı izlerinin karşılaştırılması, 2013⁴.

W. Fairbairn'e ait çizimler ve mimari betimlemelerle, günümüze ulaşmış fabrikanın izleri karşılaştırıldığında (**Şekil 15, 17**); B blok tamamen, D bloklar ise kısmen yıkılmıştır. İki kat olarak tariflenen ana yapının (C) (Ana üretim binası) üst katı tamamen yıkılmıştır. C (Ana üretim binası) ve D (Dokuma atölyesi ve bacalı ambar) bloklar arasındaki bağlantı izlerine ise rastlanılmamıştır⁴.

Savaşta ünitelerin büyük bir kısmı yıkılmış olan tesisten günümüze 16. yüzyılda inşa edilip ve 19. yüzyılda ilaveler yapıldığı özgün fonksiyonu netleştirilemeyen bir yapı, depo, dehliz, bacalı bir yapı, tavla yapısı, 20. yüzyıla ait hidroelektrik santrali, su deposu, 19. yüzyıla ait dokuma atölyesi, bentler, barajlar ve tarihi çınar ve servi ağaçları ulaşmıştır^{3,4}.

Özgün fonksiyonu netleştirilemeyen yapı: Çuhane fabrikası kurulurken 19. yüzyılda da yapılan müdahalelerle tesisin ana üretim yapısı olarak düzenlenen kâgir yapının günümüzde üst yapısına ait izlere ulaşılamamaktadır. 16. yüzyılda inşa edildiği düşünülen yapı dikdörtgen plan şemasına sahiptir (**Şekil 18**). Yazılı ve görsel kaynaklara dayanarak^{17,20} 16. yüzyılda inşa edildiği düşünülen ancak henüz özgün fonksiyonu netleştirilemeyen kâgir

yapının 19. yüzyılda Çuhane Fabrikası ana üretim binasının zemin katı olarak kullanıldığını kanaati doğmuştur. Yapı günümüzde bakımsız durumdadır.

Şekil 18. Özgün fonksiyonu netleştirilemeyen yapı, 2011 (Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi).

Depo: Ana üretim binasına 19. yüzyılda ilave edildiği düşünülmektedir. Ana binanın kuzey duvarına bitişik olarak inşa edilen yapı dikdörtgen planlıdır (Şekil 19). Yapının dış beden duvarları yığma olup orta aksında çelik kolonlar sıralanmaktadır. Sonradan yenilenen üst betonarme örtüsü yığma beden duvarları ve çelik kolonlar tarafından taşınmaktadır.

Şekil 19. Depo olarak adlandırılan yapı⁴, 2011.

Dehliz: Dehlize giriş dokuma atölyesi ile ana üretim binası arasında kalan alandandır (Şekil 14). Yaklaşık 500 m. uzunluğunda olan dehliz¹⁷ bitime doğru kıvrılarak ana üretim binasına bağlanmaktadır. Tonoz örtülü dehlizde 19. yüzyıla tarihlendiği düşünülen raylı sistem yer almaktadır (Şekil 20).

Şekil 20. Dehliz⁴, 2011.

Bacalı Ambar: 19. yüzyılda inşa edildiği düşünülen dikdörtgen planlı yapı 2 bölümden oluşmaktadır (Şekil 21). Yapının özgün işlevine ait baca ana yapının orta aksından yükselmektedir. Bacanın kaidesi çokgen üst kısmı silindirikdir. Kaidesi üzerinde Osmanlı arması bulunmaktadır²¹. Dış cephesi sıvalıdır. Çeşitli onarımlar gören yapının üst örtüsü betonarme olarak yenilenmiştir.

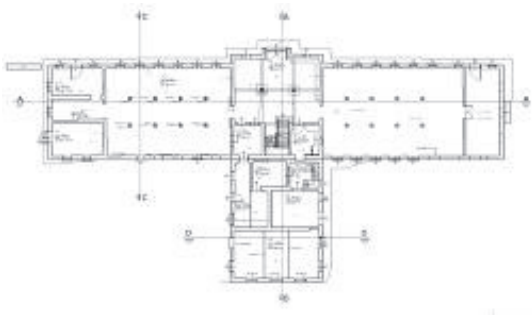
Şekil 21.Bacalı Ambar⁴, 2010.

Tavla Yapısı: Alanda yer alan tavla yapısının (Şekil 22), günümüze ulaşamayan ancak askeri belgelerde (Deniz Kuvvetleri Komutanlığı devir ve teslim tutanakları, 1953) adı geçen av köşküne hizmet vermek amacıyla inşa edildiği düşünülmektedir.

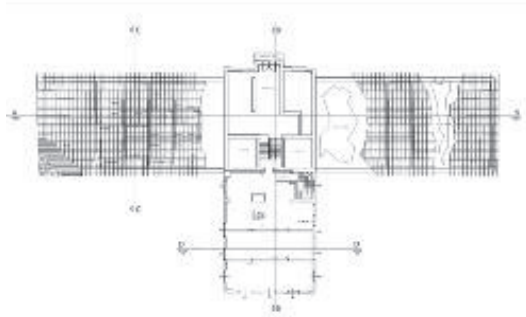
17 Ağustos 1999 Marmara Depremi'ne kadar askeri birlikler tarafından yemekhane, koğuş ve silah deposu gibi çeşitli işlevlerle kullanılan tavla yapısı, 1999 Depremi'nde ciddi hasar görmüştür. Yapı, beden duvarları ve çatısındaki strüktürel sorunlardan dolayı kullanılamaz duruma gelmiştir. Günümüze T plan şeması ile ulaşan yapının orta kısmı iki katlı, yan kanatları ise tek katlıdır ³(Şekil 23,24).

Şekil 22.Tavla yapısı³, 2011.

Şekil 23.Zemin kat planı³, 2012.

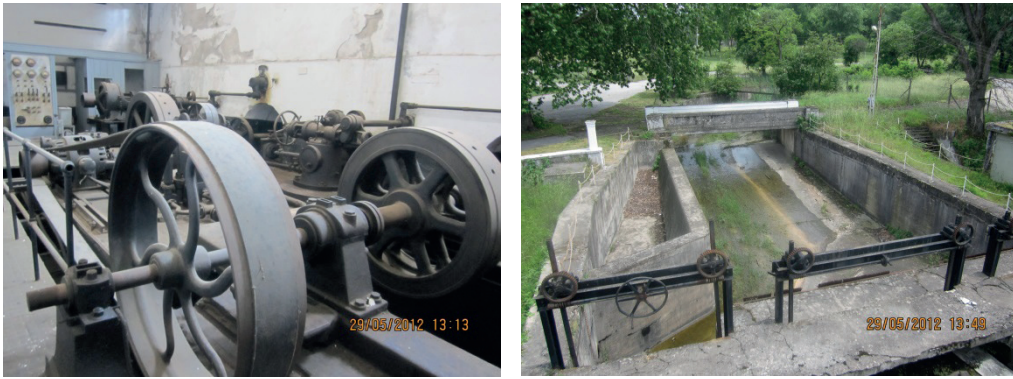

Şekil 24.Birinci kat planı³, 2012.

Hidroelektrik Santrali ve Baraj: Köprü, suyun sirkülasyonunu sağlayan alan ve makine dairesinden oluşan yapının (Şekil 25,26) fabrikanın elektrik ihtiyacını karşılamak amacıyla 1930 yılında Alman uzmanlar tarafından inşa edildiği bilinmektedir²¹.

Şekil 25. Hidroelektrik santrali ön cepheden görünüm⁴, 2011.

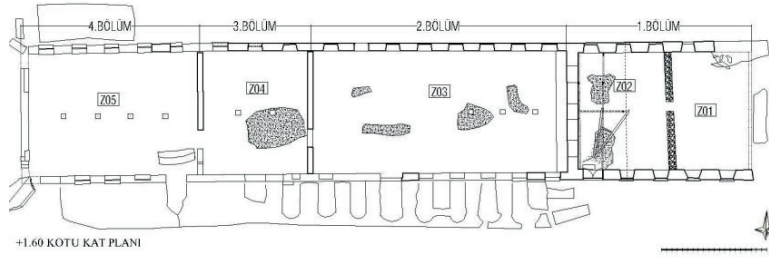
Şekil 26. Hidroelektrik santrali içindeki ekipman ve köprü⁴, 2011.

Su Kulesi: Hidroelektrik santralinin yanında 1930'lu yıllarda Alman mühendisler tarafından yapılan demir aksamı su kulesi dönemin su yapıları ile ilgili örnek teşkil etmektedir²¹. Özgün haliyle korunmuş olan yapı günümüzde kullanılmamaktadır.

Dokuma Atölyesi (1 no'lu): Yapı, tek katlı olup farklı kotlara oturan dört bölümden oluşmaktadır (Şekil 27,28). Her bölüme ayrı girişlerden girilmekle beraber 2., 3. ve 4. bölümler arasında birbirine geçişlerde bulunmaktadır. Günümüze ulaşan yapının tek bir çatı altında yer aldığı eski fotoğraflarından bilinmektedir (Şekil 16) Çatının ahşap konstrüksiyon olduğu günümüze ulaşabilen çatı kısmından ve mekan içinde yer alan ahşap molozlardan anlaşılmaktadır.

Şekil 27. Dokuma atölyesi (1 no'lu)⁴, 2011.

Şekil 28. Dokuma atölyesinin planı⁴, 2013.

4. Sonuç

Etkin ve sürekli bir koruma; korunması düşünülen yapıların günümüz koşullarına uygun bir işlevle yaşatılması ile mümkün olur. Ancak yapının, her şeyden önce geçmişin kültür değerlerine ait bir belge olduğu unutulmamalıdır. Her yapı, sanatsal değerinin yanı sıra yapıldığı dönemin sosyo-ekonomik durumu, yapım tekniği ve estetik anlayışı hakkında fikir vermesi açısından önemlidir. Bu nitelikleri göz önünde bulundurularak yapıların geleneksel işlevlerini sürdürmek, korumanın temel amacı olmalıdır. Ancak geleneksel işlevin ortadan kalktığı ya da yapının bulunduğu alan içinde etkinliğini yitirdiği durumlarda özgün değerini bozmayacak yeni işlevler önerilebilir.

Hereke Fabrika-i Hümayunu, Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi tekstil sanayinin izlerini taşıyan özgün bir endüstri mirasıdır. Fabrikaya ait 3 no'lu halıhane ile 12 no'lu yünlü dokuma üniteleri özgün mimari özellikleri ve özgün makine donanımıyla endüstri mirası özelliklerinden taviz verilmeyecek yapılardır (Şekil 1). Bu nedenle bu iki yapının geleneksel üretim işlevlerini sürdüren yaşayan müzeler olarak kullanılması uygun olacaktır.

Haydarpaşa-Ankara demir yolunun güneyinde kalan halıhanenin etrafında yer alan köşk, karakol, kimyahane yapıları yaşayan müzeye hizmet veren servis yapıları olarak işlevlendirilebilir. Yaşayan müze olarak işlevlendirilmesi düşünülen 12 no'lu yünlü dokuma ünitesinin etrafındaki 10 ve 11 no'lu ünitelerin müzeye hizmet veren servis mekânları olarak düzenlenmesi uygun olacaktır. Bu ünitelere müzeye gelir getirecek yeni işlevler kazandırılabilir. Bu yapıların güneydoğusundaki 9 no'lu ünite Kocaeli Üniversitesi tarafından değerlendirilerek fabrika alanının etkin kullanımı sağlanabilir. Ayrıca Kocaeli Üniversitesi tarafından eğitim amaçlı kullanılan lojman yapıları da bu işlevlerini sürdürebilir. Farklı mülkiyetteki fabrika yapılarının yeniden kullanımına ilişkin bu önerilerin ve gerekli çevre düzenlemelerinin ortak kararlarla gerçekleştirilmesi, bütüncül bir yaklaşımla ele alınması önerilmektedir.

Fransa'nın Lyon şehrinde 1864 yılında kurulan Lyon Tekstil Müzesi, yine Fransa'nın Alsace Bölgesi'nin önemli kentlerinden biri olan Mulhouse'da 1833 yılında kurulan Mulhouse Tekstil Müzesi, Almanya'nın Krefeld kentinde 1936'da kurulan Alman Tekstil Müzesi, Hollanda'nın Tilburg kentinde 19. yüzyılda kurulan tarihi bir yün dokuma fabrikasında hizmet veren tekstil müzesi Hereke'de önerilen tekstil ve endüstri müzesi için örnek teşkil edecektir.

İzmit Çuhane Fabrika-i Hümayunu'nda Fairbairn'in 1865 tarihli yayınladığı tesise ait plan çizimleri²⁰ ve tesisin hava fotoğraflarından tespit edilebilen mevcut izleri doğrultusunda yıkılan alanlarında yüzey kazılarının yapılması tesisin oturma alanının belirlenmesi açısından önemlidir. Bu kazının ilgili Müze Müdürlüğü denetiminde yürütülmesi tavsiye edilmektedir. Kazı sonrasında tesisinin bütünü ele alan kullanım kararları yeniden

belirlenebilir. Alanın özellikle Kurtuluş Savaşı'nda bombalanması göz önüne alındığında “*Deniz Harp, Silah ve Araçları*” müzesi olarak işlevlendirilmesi anlamlı olacaktır. Alanın askeri açıdan stratejik önemi nedeni ile Deniz Kuvvetleri Komutanlığı denetiminde, uygun zamanlarda, belirtilen işlevle halka açılması alanın tarihi öneminin gelecek nesillere tanıtılması açısından önem arz etmektedir.

Teşekkür

Hereke Fabrika-i Hümayunu ile ilgili çalışma Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Bilimsel Araştırma Projesi Fonu tarafından desteklenmiştir. Çuhane Fabrika-i Hümayunu ile ilgili çalışma Kocaeli Büyükşehir Belediyesi ile Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Bilimsel Araştırma Projesi Fonu tarafından desteklenmiştir. Yazar desteği için Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü'ne ve Kocaeli Büyükşehir Belediyesi'ne teşekkürlerini sunar.

KAYNAKLAR:

1. Batur, A. ve Batur, S., 1981. "İstanbul'da 19. yüzyıl sanayi yapılarından Fabrika-i Hümayunlar", Teknoloji Tarihi Kongresi, İ.T.Ü., İstanbul, 14-18 Eylül 1981, s. 331-341.
2. Aydın, E.Ö., Utkaner, Y., 2009. "Hereke Fabrika-i Hümayunu'nun Mimari Analizi ve Koruma Önerileri", Mimarlık, 350, s. 46-51.
3. Hazır, A., 2013. "İzmit Çuhane Tavla Yapısının Restorasyon Projesi", Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.
4. Ekinci, M., 2013. "İzmit Çuha Fabrikası Dokuma Atelyesi'nin (1 no'lu) Restorasyon Projesi", Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.
5. Toprak, Z., 1985. "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, cilt V, İstanbul, s.1340-1347.
6. Toprak, Z., 1985. "İkinci Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, cilt V, İstanbul, s.1348-1359.
7. Yılmaz, Y., 1998. Hereke Jakarlı Dokumaları ve Milli Saraylar Mobilyasında Kullanımı, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
8. Kaya, M.K., 1999. Milli Saraylar Koleksiyonunda Hereke Dokumaları ve Hahları, Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul.
9. Durand, G. ve Wienin, M. 1991. Architectures d'une Industrie en Cevennes: Au fil de la soie, General en Languedoc-Roussillon, Montpellier.
10. Oral, E.Ö. ve Ahunbay, Z. 2005. Bursa'nın İpekçilikle ilgili Endüstri Mirasının Korunması, İtu dergisi/a, cilt 4, sayı 2, s.37-46.
11. Tuğlacı, P. 1993. Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesi'nin Rolü, Çığır yayınları, İstanbul.
12. Küçükerman, Ö., 1987. Anadolu'nun Geleneksel Hah ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası - Saraydan Hereke'ye Giden Yol, Sümerbank Yayını, İstanbul.
13. Erbil, A. 2004. Kişisel Görüşme.
14. Ertürk, N. 2009. "19.yy Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-i Hümayunlar", Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, "Doktora Tezi İstanbul.
15. Karavar H., 2007. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası 1844-1920" Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli.
16. Tuğlacı, P., 1993. "Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesi'nin Rolü", Yeni Çığır Kitapevi, İstanbul.
17. Tarihi Eserler Broşürü, T.C. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Mühimmat Depo ve Bakım Komutanlığı Kullar/ Kocaeli.
18. Tekeli, İ., 1994. "Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi", Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayını, Cilt 4., İstanbul.
19. Ulugün, Y., 2009. "Kendi Enerjisini Üreten İzmit Çuha (Aba Mensucat) Fabrikası (Çuhane)" Şehirçi Dergisi, Kocaeli.
20. Fairbairn, W. 1863. "Treatise on Mills and Millwork", cilt II, London.
21. Tekkollu, L., Yıldırım, N. 2001. "Yaşayan Tarihi ve Kültürel Askeri Yapılar", Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara.